

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.1

ЮРИДИЧНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ МОДЕЛЕЙ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТАРІЇВ

LEGAL CONSOLIDATION TO CONSTITUTIONAL MODELS OF LEGAL RESPONSIBILITY OF PARLIAMENTARIANS

Костицька І.О.,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,

заступник завідуючого відділом

Інститут законодавства Верховної ради України

У статті досліджено питання конституційного закріплення юридичної відповідальності парламентарів, а також її моделювання. На основі аналізу конституції та законодавства різних держав і відповідної національної та зарубіжної літератури автор виділяє три основні типи моделей: 1) модель базового рівня; 2) фрагментарна конституційна модель; 3) детальна конституційна модель. Перший характерний для визнання юридичної відповідальності конституційним принципом держави або державних органів як загальної конституційної відповідальності, обмеженою депутатською недоторканністю членів парламенту, що дозволяє притягнути їх до відповідальності у випадках, прямо не закріплених у конституції. Друга конституційна модель передбачає визнання конституційної відповідальності держави та органів державної влади перед людиною та суспільством і визнання депутатської недоторканності народних депутатів, що робить юридичну відповідальність парламентарів залежною від юридичної відповідальності держави та парламенту. У рамках третьої моделі навіть на конституційному рівні регулюються певні питання, пов'язані з порушенням правил та вимог парламентської етики, конфліктом інтересів у парламентській діяльності, протидією корупції тощо, що відповідає останнім тенденціям конституційно-правового регулювання.

Вибір та характеристика цих моделей юридичного закріплення юридичної відповідальності депутатів парламенту широко ілюструється посиланнями на конституції різних країн світу. Узагальнення основних ознак вищезгаданих трьох конституційних моделей юридичної відповідальності парламентаріїв дозволяє автору визначити правову природу явища юридичної відповідальності депутатів і запропонувати шляхи врахування цих положень у рамках державно-правової практики в Україні.

Ключові слова: юридична відповідальність, юридична відповідальність депутатів парламенту, моделі конституційного закріплення юридичної відповідальності парламентаріїв.

В статье исследованы вопросы конституционного закрепления юридической ответственности парламентариев, а также ее моделирования. На основе анализа Конституции и законодательства различных государств и соответствующей национальной и зарубежной литературы автор выделяет три основных типа моделей: 1) модель базового уровня; 2) фрагментарная конституционная модель; 3) подробная конституционная модель. Первый характерен для признания юридической ответственности конституционным принципом государства или государственных органов как общей конституционной ответственности, ограниченной депутатской неприкосновенностью членов парламента, что позволяет привлечь их к ответственности в случаях, прямо не закрепленных в конституции. Вторая конституционная модель предполагает признание конституционной ответственности и органов государственной власти перед человеком и обществом и признание депутатской неприкосновенности народных депутатов, что делает юридическую ответственность парламентариев зависит от юридической ответственности и парламента. В рамках третьей модели даже на конституционном уровне регулируются некоторые вопросы, связанные с нарушением правил и требований парламентской этики, конфликтом интересов в парламентской деятельности, противодействием коррупции и т.п., соответствует последним тенденциям конституционно-правового регулирования.

Выбор и характеристика этих моделей юридического закрепления юридической ответственности депутатов парламента широко иллюстрируется ссылками на конституции разных стран мира. Обобщение основных признаков вышеупомянутых трех конституционных моделей юридической ответственности парламентариев позволяет автору определить правовую природу явления юридической ответственности депутатов и предложить пути учета этих положений в рамках государственно-правовой практики в Украине.

Ключевые слова: юридическая ответственность, юридическая ответственность депутатов парламента, модели конституционного закрепления юридической ответственности парламентариев.

The article explores the issues of constitutional recognition of legal responsibility of parliamentarians as well as its modeling. Based on the analysis of the constitution and legislation of different states and the relevant national and foreign literature the author identifies three main kinds of models: 1) a basic level model; 2) a fragmented constitutional model; 3) a detailed constitutional model. The first one is characteristic of the recognition of the legal responsibility constitutional principle of the state or public authorities as universal constitutional responsibility and limited parliamentary immunity of Members of Parliament allowing to bring them to justice in cases not expressly enshrined in the state constitution. The second constitutional model provides for the recognition of the constitutional responsibility of the state and public authorities towards the human and society and the recognition of parliamentary immunity of Members of Parliament, making the legal responsibility of parliamentarians dependent on the legal responsibility of the state and parliament. Within the third model, even certain issues are regulated at the constitutional level related to violations of the rules and requirements of parliamentary ethics, conflict of interest in parliamentary activities, countering corruption, etc., which corresponds to the latest trends in constitutional and legal regulation in general.

The selection and characterization of these models of constitutional recognition of legal responsibility of Members of Parliament is widely illustrated by references to the constitutions of different countries of the world. The generalization of the main features of the above three constitutional models of legal responsibility of parliamentarians allows the author to suggest the legal nature of the phenomenon of legal responsibility of Members of Parliament and the consideration of these provisions within state and legal practice in Ukraine.

Key words: legal responsibility, legal responsibility of Members of Parliament, models of constitutional recognition of legal responsibility of parliamentarians.

Інститут юридичної відповідальності парламентарія сутнісно ґрунтується на теоретичних концептах [2], що зумовлюють відповідальність держави, державних органів та публічних посадових осіб перед суспільством [1; 3]. Якщо виходити власне з обсягу конституційного закріплення інституту юридичної відповідальності парламентаріїв, то тут, з певним ступенем умовності, можна, на наш погляд, виокремити три основні моделі: 1) модель базового рівня; 2) фрагментовану конституційну модель; 3) деталізовану конституційну модель [4; 5].

Відповідно, конституційним моделям базового рівня (закріплені в конституціях Франції, Італії, ФРН, Іспанії) кореспондують переважно такі риси: закріплення конституційного принципу юридичної відповідальності держави та/або органів публічної влади (а відтак і парламенту) як універсальної конституційної відповідальності, закріплення обмеженої парламентської недоторканності депутатів парламенту, що уможливує притягнення їх до юридичної відповідальності у випадках, прямо не зафіксованих конституцією держави.

Так, наприклад, відповідно до статті 28 Конституції Італії 1947 року [6] парламентарії, як і інші посадові особи держави, безпосередньо відповідають згідно з кримінальними, цивільними і адміністративними законами за дії, вчинені в порушення чийось прав. У цих випадках цивільна відповідальність також поширюється на державу та публічні установи. Згідно зі статтю 67 Конституції кожен член парламенту Італії представляє націю та виконує свої функції без імперативного мандата. Нарешті, згідно зі статтею 68*(13) члени парламенту Італії не можуть піддаватися переслідуванню за вираження ними своїх думок і голосування при виконанні своїх функцій. Жоден парламентарій не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності без згоди палати, до якої він належить; не може бути підданий особистому або домашньому обшуку, не може бути заарештований або іншим чином позбавлений свободи, за винятком випадків виконання остаточного вироку або затримання на місці злочину, відносно якого передбачений обов'язковий арешт. Таке ж рішення вимагається, коли здійснюється у будь-якій формі перехоплення розмов або повідомлення і виїмка кореспонденції членів парламенту.

Відповідно до частини третьої статті 9 Конституції Іспанії 1978 року [7] ця Конституція гарантує принцип законності та судову відповідальність за сваволю влади. За статтею 67 Конституції члени парламенту не пов'язані імперативним мандатом, а згідно зі статтею 70 Конституції встановлюється вимога щодо несумісності депутатського мандату з посадами членів Конституційного Суду, вищими посадовими особами державної адміністрації, зазначеними в законі, за винятком членів Уряду, захисників народу, суддів, прокурорів, професійних військових та осіб, що перебувають на дійсній службі в органах національної безпеки і поліції, членів виборчих комісій. Дійсність депутатських мандатів визначається в судовому порядку на умовах, установлених законом. Стаття 71 Конституції гарантує парламентаріям Іспанії недоторканність протягом строку дії свого мандату, за винятком випадків, коли вони затримані на місці злочину. Їм не може бути пред'явлено обвинувачення і вони не можуть бути притягнуті до суду без згоди відповідної Палати. При цьому кримінальну справу проти них може розглядати лише Кримінальна палата Верховного суду.

Близькими до наведених конституційних положень Італії та Іспанії є і положення Конституції Швейцарської Конфедерації 1999 року [8]. Зокрема, у статті 5 Конституції зазначено, що державні дії повинні чинитися у публічних цілях і бути співрозмірними; державні органи мають діяти добросовісно, а стаття 146 Конституції Швейцарії встановлює безпосередню юридичну відповідальність держави за шкоду, заподіяну протиправним діями дер-

жавними органами при здійсненні офіційної діяльності. Швейцарські парламентарії не пов'язані імперативним мандатом і повинні декларувати свої зв'язки з групами інтересів (стаття 161 Конституції). Їм властивий парламентський ідемітет, який поширюється на висловлювання в парламенті та його органах.

Натомість фрагментованій конституційній моделі властиві переважно такі риси: закріплення конституційної відповідальності держави та органів публічної влади перед особою та суспільством, закріплення парламентської недоторканності депутатів парламенту (палат парламенту), що може мати як обмежений, так і абсолютний характер, фіксація окремих випадків, підстав та санкцій за правопорушення, адресовані парламентаріям. Ця модель, з одного боку, узалежнює юридичну відповідальність парламентаріїв від юридичної відповідальності держави і парламенту, а, з другого боку, фактично «фрагментує» юридичну відповідальність парламентаріїв, оскільки конституція держави в силу свого призначення та обмеженого обсягу регулювання не охоплює всі види такої відповідальності, натомість фіксує лише найбільш значимі, з точки зору конституцієдавця.

Конституція Чеської Республіки 1992 року [9] містить у собі саме таку модель. Зокрема, відповідно до частини третьої статті 2 Конституції Чеської Республіки державна влада слугує всім громадянам і може здійснюватися тільки у випадках, межах і порядку, установлених законом. Стаття 22 Конституції встановлює вимоги щодо несумісності парламентського мандату, порушення якої тягне за собою дострокове припинення депутатських повноважень (стаття 25 Конституції). Інші випадки порушень парламентаріями вимог Конституції, що призводять до втрати депутатського мандату, це відмова від присяги або складення присяги із застереженнями; втрата пасивного виборчого права; розпуск парламенту. Згідно зі статтею 26 Конституції Чеської Республіки встановлено парламентський імунітет, який має певні винятки: згідно з частиною другою статті 26 Конституції парламентарій несе дисциплінарну відповідальність перед Палатою, до якої він належить, а також лише палата може дати згоду на його притягнення до кримінальної відповідальності; частиною п'ятою статті 26 Конституції передбачено, що парламентарій може бути затриманий, якщо він буде схоплений при вчиненні злочину або безпосередньо після його скоєння. Відповідний орган повинен терміново повідомити про затримання голову палати. Якщо протягом 24 годин з моменту затримання голова палати не дав згоду на передачу затриманого до суду, орган, що здійснив затримання, зобов'язаний звільнити затриманого парламентарія. На найближчому засіданні палата повинна ухвалити остаточне рішення щодо допустимості кримінального переслідування такого парламентарія.

До числа фрагментованих конституційних моделей юридичної відповідальності парламентаріїв належить і польська модель, окреслена в чинній Конституції Польщі 1997 року [10]. Зокрема, відповідно до статті 7 Конституції органи публічної влади діють на основі і в межах права. Статті 102-103 Конституції містять вимоги щодо несумісності парламентського мандату, а санкції за порушення мають встановлюватися законом (частина третя статті 103). Відповідно до частини першої статті 104 запроваджено вільний мандат: накази виборців парламентаріїв Польщі не пов'язують. Водночас відмова скласти присягу тягне за собою втрату мандата парламентарія (частина третя статті 104).

Згідно зі статтею 105 Конституції Польщі парламентарій не може притягатися до відповідальності за свою діяльність, що входить у сферу здійснення депутатського мандату, ні у період його дії, ні після його погашення. За таку діяльність він відповідає винятково перед парламентом, а у разі порушення прав третіх осіб парламентарій

може бути притягнутий до судової відповідальності тільки за згодою парламенту. Без згоди парламенту він не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності з моменту опублікування результатів виборів і до дня погашення мандату. Разом з тим, парламентарій не може бути затриманий чи заарештований без згоди парламенту, за винятком випадку, коли він затриманий при вчиненні злочину і його затримання необхідне для забезпечення належного перебігу кримінального провадження. Детальні засади притягнення парламентарія до кримінальної відповідальності, а також порядок такого провадження визначається законом (стаття 106 Конституції Польщі).

Окремо Конституція Польщі застерігає щодо таких видів правопорушень, які пов'язані з веденням господарської діяльності із отриманням вигоди з Казни Держави або територіального самоврядування. Означені види цієї діяльності та набуття такого майна для парламентаріїв заборонені, а у разі виявлення порушень постановою парламенту, що приймається за пропозицією Маршалка Сейму, депутат може бути притягнутий до відповідальності перед Державним трибуналом, який виносить рішення про позбавлення його мандату (статті 107, 198 Конституції).

На відміну від двох вище розглянутих моделей, деталізованої конституційної моделі юридичної відповідальності парламентаріїв притаманний розширений формат власне конституційного регулювання підстав, порядку, санкцій у частині настання зазначеної відповідальності. Зазвичай, у межах цієї моделі на конституційному рівні вже регулюються навіть окремі питання, пов'язані з порушенням правил і вимог депутатської етики, конфлікту інтересів у парламентській діяльності, протидії корупції тощо, що відповідає новітнім тенденціям конституційно-правового регулювання загалом. Зрозуміло, що така деталізація конституційного регулювання пов'язана переважно з особливостями історичного досвіду розвитку відповідних країн, з їхнім прагненням максимально запозичити та врахувати у власній конституційній доктрині і текстах основних законів новітні напрацювання конституційно-правової теорії і практики, притаманні для країн зі сталими демократичними традиціями, тощо.

З-поміж деталізованих конституційних моделей юридичної відповідальності парламентаріїв у межах Європи найбільша питома вага власне конституційного регулювання спостерігається у Конституції Португалії 1976 року [11]. Цей акт, зокрема, передбачає, що держава підпорядковується Конституції та спирається на демократичну законність (частина друга статті 3). При цьому до числа основних завдань держави віднесено, зокрема, гарантування основних прав і повагу до основних принципів демократичної правової держави (стаття 9 Конституції Португалії).

У розвиток цих положень португальський конституцієдавець прямо передбачив у статті 22 Основного Закону, що держава та інші публічні установи сумісно з їх посадовими особами, службовцями та представниками несуть цивільну відповідальність за дії чи бездіяльність, допущені при виконанні службових обов'язків, якщо у результаті цього були порушені прав і свободи людини і їх гарантії або завдано збитків іншим.

Згідно зі статтею 117 Конституції Португалії до ключових ознак статусу осіб, які обіймають політичні посади, віднесено: 1) можливість притягнення до політичної, цивільної та кримінальної відповідальності за вчинені ними при виконанні своїх обов'язків дії чи бездіяльність; 2) законодавче визначення несумісності посад, обов'язків і відповідальності осіб, які обіймають політичні посади, наслідки невиконання ними своїх обов'язків, а також їх права, прерогативи та імунітети; 3) законодавче визначення злочинів, за які несуть відповідальність особи, що обіймають політичні посади, а також застосовувані за це

санкції і, відповідно, наслідки їх застосування, які можуть включати звільнення з посади або втрату мандату.

Стаття 154 Конституції Португалії дещо конкретизує на конституційному рівні обмеження, пов'язані з несумісністю окремих посад із здійсненням парламентського мандату. Так, зокрема, депутати, призначені членами Уряду, не можуть здійснювати депутатські повноваження до припинення цих функцій; закон може встановлювати й інші випадки несумісності депутатського мандату із здійсненням певних функцій.

Португальська конституційна модель юридичної відповідальності парламентарія передбачає й інститут недоторканності, який згідно зі статтею 157 Конституції означає, що депутати не несуть цивільної, кримінальної або дисциплінарної відповідальності за висловлені думки або за участь у голосуванні при виконанні ними своїх обов'язків. Водночас парламентарій не може бути затриманий або заарештований без згоди парламенту, за винятком випадків, якщо він учинив злочин, що карається ув'язненням строком понад трьох років, і при цьому був затриманий на місці злочину. У разі порушення кримінального провадження проти депутата парламент сам буде вирішувати, чи повинен такий депутат бути тимчасово звільнений від виконання своїх функцій для продовження процесу, тобто уможливленоється як продовження депутатських повноважень, так і їх тимчасове призупинення (у межах кримінального провадження).

Португальська Конституція (стаття 160) також установила вичерпний перелік підстав для втрати депутатського мандату внаслідок вчинення парламентарієм певних правопорушень. До таких, зокрема, віднесені: 1) невиконання ним вимог щодо несумісності; 2) неучасть депутата у роботі парламенту або перевищення ним допустимого числа невідвідувань, установлених парламентським Регламентом; 3) набуття ним членства в партії, від якої вони не балотувалися на виборах; 4) визнання депутата у судовому порядку винним у злочині, пов'язаному з виконанням ним своїх функцій, або участь в організаціях, що притримуються фашистської ідеології.

Таким чином, можна зробити висновок, що своєрідність конституційної моделі юридичної відповідальності парламентарія в Португалії суттєво зумовлюється частковим імперативним – так званим «партійним» мандатом, а також прямою конституційною заборонаю парламентаріям брати участь в організаціях, що притримуються фашистської ідеології, що було пов'язано з попередньою історичною практикою.

Додатково елементи юридичної відповідальності парламентарія закріплені у статті 271 Конституції Португалії, відповідно до якої парламентарі при виконанні своїх функцій несуть цивільну, кримінальну та дисциплінарну відповідальність за свої дії або бездіяльність, які призвели до порушення прав або інтересів громадян, охоронюваних законом. Щоправда, не допускається притягнення до відповідальності парламентарія, який діяв згідно наказів або інструкцій, з питань служби, якщо до їх виконання він буде протестувати чи вимагати їх передачі або підтвердження у письмовому вигляді; обов'язок підпорядкування може бути порушений у разі, якщо виконання наказів веде до вчинення злочину; закон установлює межі, в яких держава та публічні установи мають право регресного позову до таких парламентаріїв [12].

Співставну за обсягом та спрямованістю конституційного регулювання питань конституційну модель юридичної відповідальності парламентаріїв можна відзначити і в деяких державах азійського континенту (зокрема, це Таїланд, Бангладеш, Бруней). Так, чи не найбільший обсяг спеціальних конституційних норм, що регулюють юридичну відповідальність парламентаріїв, містить Конституція Королівства Таїланд 2007 року: у Главі XII «Контроль над здійсненням державної влади» є чотири

частини: «Частина 1. Контроль над активами» (статті 259–264), «Частина 2. Конфлікт інтересів» (статті 265–269), «Частина 3. Усунення з посади» (статті 270–274) і «Частина 4. «Кримінальне переслідування стосовно осіб, які обіймають політичні посади» (статті 275–278) [12]. Таким чином, можливість юридичної відповідальності парламентарія розглядаються в системі положень, що зумовлюють контроль за здійсненням державної влади. Водночас Глава XIII «Етика осіб, які обіймають політичні посади, і державних службовців» (стаття 279) докладно визначає особливості юридичної відповідальності парламентарія за порушення вимог парламентської етики.

Справи за звинуваченням парламентарія у незвичному збагаченні або вчиненні іншого злочину, передбаченого Кримінальним кодексом, або у вчиненні безчесних дій у межах виконання ними своїх обов'язків, або корупції, передбачених іншими законами, розглядає Кримінальна палата Верховного суду Таїланду за звинуваченням, що висувається Національною комісією з протидії корупції (§ 1 і 3 статті 275 Конституції). Згідно з § 2 статті 263 Конституції Таїланду парламентарій звільняється з посади у день прийняття відповідного рішення, і в цьому випадку такій особі забороняється обіймати будь-яку політичну посаду або будь-яку посаду в політичній партії протягом п'яти років з дати прийняття рішення Кримінальною палатою Верховного суду [12].

Нарешті, зупинимось ще на одному прикладі деталізованої конституційної моделі юридичної відповідальності парламентаріїв, що її у Латинській Америці втілює чинна Конституція Венесуели 1999 року [13]. Вона, зокрема, ґрунтується на визнанні і додержанні прав людини, повага і гарантування яких є обов'язковими для державних органів (стаття 19). Згідно зі статтею 130 Конституції здійснення державної влади тягне індивідуальну відповідальність у разі зловживання владою або порушення Конституції чи законодавства. При цьому держава несе майнову відповідальність за збитки, завдані майну або правам приватних осіб в усіх випадках, якщо збитки завдані у результаті функціонування органів державного управління (стаття 140 Конституції).

Відповідно до статей 6, 197 і 199 Конституції Венесуели передбачається дія в парламенті нетипового для європейських країн імперативного депутатського мандату, що зумовлює можливість відкликання парламентаріїв виборцями шляхом проведення референдуму, який проводиться в порядку, встановленому законом. Статтями 190-191 Конституції встановлюються вимоги щодо несумісності парламентського мандату: депутати не можуть бути власниками, управляючими або директорами підприємств, які укладають договори з державними юридичними особами, а також не можуть мати з ними персональні відносини, що передбачають отримання прибутку. Під час голосування,

що стосується питань, які можуть призвести до конфлікту економічних інтересів, парламентарії, втягнуті в такий конфлікт, зобов'язані утриматися від голосування.

Статтею 192 Конституції Венесуели заборонено переобрання парламентаріїв більше ніж понад два строки поспіль. Така заборона так само не є типовою для сучасного парламентаризму, який не передбачає встановлення обмежень щодо переобрання депутатів парламенту, аналогічних обмеженням, що зазвичай накладаються на періодичність переобрання президентів у конституціях більшості країн світу. Водночас, конституційно у Венесуелі передбачається, що у разі відкликання парламентарія виборцями такий парламентарій протягом чергового періоду не має права висувати свою кандидатуру на будь-які виборні посади (стаття 198).

Статтею 199 Конституції Венесуели встановлено парламентський індемнітет: парламентарії не несуть відповідальності за голосування та думки, висловлені при виконанні ними своїх службових обов'язків. Вони несуть відповідальність тільки перед виборцями та законодавцями відповідно до Конституції та парламентського Регламенту.

Конституціоналізація юридичної відповідальності парламентаріїв у Венесуелі пов'язана ще із такими важливими особливостями: 1) парламентарії мають недоторканність протягом дії свого мандату (від їхнього обрання до моменту спливу мандату чи добровільної відмови від нього); 2) парламент дає згоду на притягнення парламентаріїв до кримінальної відповідальності; 3) розгляд відповідних справ здійснює виключно Верховний Суд; 4) у разі вчинення парламентарієм злочину компетентні органи зобов'язані піддати його домашньому арешту і невідкладно повідомити про це Верховний Суд (стаття 200 Конституції Венесуели).

Характерну особливість конституційної моделі юридичної відповідальності парламентаріїв Венесуели є те, у якості визнання позитивної відповідальності вона передбачає фіксацію конституційних обов'язків, які спрямовують діяльність парламентаріїв. Зокрема, встановлено, що парламентарії: 1) представляють народ і штати у сукупності; 2) не зобов'язані підпорядковуватися чийсь наказам та розпорядженням; 3) керуються власною совістю; 4) голосування парламентаріїв у парламенті має персональний характер (стаття 201 Конституції Венесуели).

Із наукової точки зору, узагальнені основні риси трьох вищеозначених конституційних моделей юридичної відповідальності парламентаріїв уможливають порівняння їх за базовими юридичними ознаками, що відображають правову природу означеного феномену. Із відповідними положеннями Конституції України таке порівняння може мати як узагальнений характер, так і потребувати подальшої деталізації стосовно певного елемента згаданого конституційного інституту.

ЛІТЕРАТУРА

- Шаповал В. Політико-правова категорія народного представництва: питання теорії. *Право України*. 2013. № 5. С. 13.
- Онїщенко Н.М. Проблеми поняття, сутності та природи права. *Юрист України*. 2011. № 2. С. 5–10.
- Бориславська О. Конституційна реформа як шлях формування в Україні конституційної системи обмеженого правління (на основі досвіду європейської моделі конституціоналізму). *Право України*. 2014. № 7. С. 47–54.
- Lord C., Pollak J. Representation and Accountability: Communicating Tubes? *West European Politics*. 2010. № 33. P. 968–988.
- Pitkin H. F. The Concept of Representation: Murphy Colleen, Gardoni Paolo, McKim Robert. Climate change and its impacts. Risk and Inequalities. Springer International Publishing, AG, part of Springer Nature, 2018|| <http://doi.org/10.1007/978-3-319-77544-9>. P. 191.
- Шаповал В.М. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О.М., 2018. 62 с.
- Конституция Испанского королевства // <https://worldconstitutions.ru/?p=149>.
- Федеральная конституция Швейцарской конфедерации // <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.
- Конституция Чешской Республики // <https://legalns.com/компетентные-юристы/правовая-библиотека/конституции-стран-мира/конституция-чехии>.
- Шаповал В.М. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). К. : Москаленко О.М., 2018. 84 с.
- Конституция Португальской Республики // http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.
- Котковский Л. Э. Юридическая ответственность субъектов публичного права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта. Калининград, 2018. С. 141–142.
- Конституция Боливарианской Республики Венесуэла 1999. М. : Международные отношения, 2015. 312 с.